



DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

**İLÂHİYAT FAKÜLTESİ**  
**DERGİSİ**  
**II**

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN YILDA BİR NEŞREDİLİR

İZMİR — 1985

## HASAN el-BASRÎ ve KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Dr. Osman KARADENİZ

### GİRİŞ :

Âlimler, Rasûlüllah'ın ifadesiyle peygamberlerin vârisleridir. Bu sebeple dini tebliğ ve irşadla görevli peygamberlerin vazifesini üstlenmiş olmaktadırlar. İnsanlık; dînî esasları değişen şartlara, zemin ve zamana göre açıklayıp devrin anlayışına sunacak ve böylece cemiyetlere mal edecek olan bu kişilere her zaman muhtaçtır.

Hız. Peygamber'in vefatı ile vahiy kesilmiş ve artık inananlar, geriye rehber olarak bırakılan kitap ve sünnetle başbaşa kalmışlardır. Ve nihayet aralarında, ortaya çıkabilecek yeni problemler ve durumlar karşısında onlara bir çözüm ve izah tarzı getirecek peygamber bulunmamaktadır. Fakat dünya, her geçen gün çeşitli değişikliklere sahne olmakta, şartlar değişmekte, hayat bütün hızıyla devam etmektedir. Bu bakımdan, dinin formülize edilmiş esaslarını değişen dünya şartlarına göre izah etme ihtiyacı, her devirde bu vârisleri görev başına çağırılmış ve çağıracaktır.

Bu makalede, kendi şartları içerisinde üzerine düşen görevi ifa etmeye çalışmış kişilerden birini, Hasan el-Basrî'yi ele alacak ve İslâm düşüncesinin teşekkülü açısından itikâdî görüşlerini incelemeye çalışacağız. Ancak burada, önemine binâen onun daha çok, kendisine isnad edilen kaderilik meselesi ve bu açıdan Abdülmelik b. Mervân'a gönderdiği risâle-nin tahlili ile büyük günah işleyenler hakkındaki hükmü üzerinde durulacaktır. Bu iki konu, İmân-amel münasebeti ve hür irâde açısından insanın fiilleri yönüyle de büyük önemi hâiz olup tetkike değerdir.

## A—HAYATI VE YAŞADIĞI DEVİR :

## 1. Hayatı :

Asıl adı, Ebû Sa'îd el-Hasan b. Ebi'l-Hasan Yesâr el-Basrîdir.<sup>1</sup>

Babası Yesâr, Meysân (Irâk)'lıdır. Yesâr, Meysân'ın fethi sırasında esir düşmüş ve buradan, efendisinin kendisini âzâd ettiği, daha sonra da Hasan'ın annesi (Hayra) ile evlendiği şehir olan Medîne'ye götürülmüştür. Nihayet Hasan burada, Hz. Ömer'in hilâfetinin son ikinci senesi olan h. 21 yılında dünyaya gelmiştir.<sup>2</sup>

Annesi, peygamberimizin zevcesi Ümmü Seleme'ye hizmette bulunmuştur. Bu arada, Ümmü Seleme'nin, Hasan'ı emzirdiği ve ondaki hikmet ve belâğatın bundan dolayı olduğu söylenir. Ayrıca, Ümmü Seleme'nin, kendisini Hz. Ömer'e götürdüğü ve onun için şöyle duâ ettiği de rivâyet edilmektedir: «Yâ Rabbi! Onu dinde fakîh kıl ve insanlara sevdire».<sup>3</sup>

Hasan, Vâdi'l-Kurâ'da yetişmiş, çocukluğunu orada geçirmiştir. Kendisinden rivâyet edildiğine göre, Hz. Osman'ın Medîne'de şehîd edildiği gün (Yevmu'd-Dâr) ondört yaşlarında bulunuyordu.<sup>4</sup>

Hasan, Siffîn vak'asından (h. 37) bir sene sonra Basra'ya gitmiştir.

- 
- (1) Ritter, bunu «Ebû Sa'îd b. el-Hasan...» şeklinde göstermiştir ki bu hali ile yanlıştır (Bk. Encyclopédie de L'İslâm, Leide, 1971, III, 254); Makrizî de, «Hasan b. el-Hüseyn el-Basrî» şeklinde vermiştir. (Bk. el-Hitât, II, 345, 356)
- (2) İbn Sa'd, Tabakât, VII/I, 114; İbn Kuteybe, el-Meârif, 195; Buhârî, Târih, I/II, 287; Taberî, Târih, III, 2488-9; el-Mekki, Kûtu'l-Kulûb, I, 149; Isfehâni, Hilye, II, 147; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 69-70; İbn Kesir, el-Bidâye, IX, 266; ez-Zehabî, Tezkire, I, 71; Askalânî, Tehzîb, II, 263; el-Cezerî, Gâyetu'n-Nihâye, I, 235; Taşkoprüzâde, Miftâh, I, 164; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 18; İbnu'l-İmâd, Şezerât, I, 136; Brockelman, GAL (Supl.), I, 102.
- (3) İbn Sa'd, a.g.e., VII/I, 114; İbn Kuteybe, a.g.e., 195; Taberî, a.g.e., III, 2488; el-Mekki, a.g.e., I, 149; Isfehâni, a.g.e., II, 147; İbn Hallikân, a.g.e., II, 69; İbn Kesir, a.g.e., IX, 266; İbnu'l-Murtezâ, a.g.e., 18; Taşkoprüzâde, a.g.e., I, 164; İ. İmâd, a.g.e., I, 136.
- (4) İbn Sa'd, a.g.e., VII/I, 114; Taberî, a.g.e., III, 2489; İbnu'l-Murtezâ, a.g.e., 18; ez-Zehabî, a.g.e., I, 71. İbn Sa'd, Tayâlisî'ye dayanarak H. el Basrî'nin şöyle dediğini rivâyet etmektedir: «Onbeş yaşında iken Hz. Osman'ın ayakta ve oturarak hitap ettiğini görmüştüm.» (Tabakât, VII/I, 114). Ayrıca bk. İbnu'l-İmâd, a.g.e., I, 136.

## HASAN el-BASRÎ ve KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Yetişkinliğinde, Afganistan dolaylarında Doğu İrân'ın fethine (h. 43/663 ve müteakip yıllar) katılmıştır. Seferden kısa bir müddet sonra, Horâsan vâlisinin (Rebi' b. Ziyâd) kâtipliğini yapmıştır. Bundan sonra da vefâtına kadar (110/728) hayatını ekseriyetle Basra'da geçirmiştir.<sup>5</sup>

Hasan el-Basrî'nin, yetmiş Bedrî olmak üzere Mekke, Medine, Basra, Kûfe, Şam ve Horâsân gibi şehirlerde en son vefat edenleriyle birlikte üçyüz sahâbe ile görüştüğü rivâyet edilir.<sup>6</sup> Bu bakımdan tâbiînin önde gelenlerinden olup ilim ve fazileti, zühd ve takvâsı yönünden yeri büyüktür. H. el-Basrî'nin bu şöhreti haklı olarak Basra'da sürüp gitti. Bu şöhretin eseridir ki sonra gelen tasavvuf ehli, meselâ Ebû Tâlib el-Mekkî, H. el-Basrî'nin, tasavvuf yolunda imamları olduğunu ve onun izinden gittiklerini ifade etmektedir.<sup>7</sup>

Enes b. Mâlik de, kendisine bir mesele sorulduğu vakit, «Mevlâmız Hasan'a sorun; o da, biz de işittik. Fakat o, ezberledi, biz ise unuttuk» diye cevap verirdi<sup>8</sup>

Humeyd et-Tavîl'den nakledildiğine göre, H. el-Basrî, perşembe akşamı vefat etmiş ve cuma günü defnedilmiştir. Bütün belde halkının cenazesine katılması ve bu işle meşgul olması sebebiyle, câmide ikinci namazı kılınmamıştır. Râvi, «O güne kadar camide ikinci namazının kılınmadığını bilmiyorum» diye ilâve etmektedir.<sup>9</sup>

### 2. Siyâsî ve Fikrî Durum:

Hasan el-Basrî'nin yaşadığı devir, İslâm sınırlarının genişlemesi, çeşitli kültürlerle sahne olması ve kültür kaynaşmasının doğurduğu atmosfer açısından büyük önem arzeder.

Daha dört halife devrinde Mısır, Suriye, İrân ve Irak gibi ülkelerin fethedilmesi neticesinde çeşitli kültür ve medeniyetlerle yüz yüze gelen müslümanlar arasında bazı fikir ayrılıklarının doğması tabii idi. Emeviler

(5) Ritter, a.g.e., III, 254; Watt, İslâm Düşüncesinin, 93; İbn Kuteybe, a.g.e., 195; Askalânî, a.g.e., II, 264; İbnu'l-İmâd, a.g.e., I, 138; ez-Zehebi, a.g.e., I, 71.

(6) el-Mekkî, a.g.e., I, 149; İbn Nedîm, el-Fihrist, 183; İbnu'l-Murtezâ, a.g.e., 24; Askalânî, a.g.e., II, 263-271.

(7) el-Mekkî, a.g.e., I, 149. Ayrıca bk. Ritter, Encyclopédie De L'İslam, III, 255; el-Hucvirî, Keşfu'l-Mahcûb, 179.

(8) İbn Sa'd, a.g.e., VII/I, 128; el-Mekkî, a.g.e., I, 147; İbnu'l-Murtezâ, a.g.e., 18, 21; Askalânî, a.g.e., II, 264.

(9) İbn Hallikân, a.g.e., II, 72; Ayrıca bk. Ritter, «Hasan Basrî», İslâm Ansk., V/I, 315.

devrinde, İslâm sınırları daha da genişlemiş, yabancı kültürlerle temas artmıştı. Fethedilen ülkelerde eski Grek ve İran-Hint kültürlerinin verildiğini İskenderiye, Antakya, Harrân, Urfa-Nusaybin, Cundişapur vb. kültür merkezleri eski görevlerine devam ediyorlardı.

Diğer taraftan hilâfet merkezinin Kûfe'ye taşınması ve Basra'nın da zamanla bir ilim yuvası haline getirilmesiyle bu iki şehir canlılık kazandı. Böylece, Hz. Peygamber'in her yönü ile hatırasını taşıyan Hicaz'ın iki kardeş şehri, Mekke ve Medine yanında, Irak bölgesinin yeni iki gözde beldesi, Basra ve Kûfa artık İslâm dünyasının ilerde çehresini değiştirecek ilmî ve fikrî hareketlerin kaynağı durumuna yükseliyordu. Nihayet sözünü ettiğimiz bu beldeler, kısa bir müddet sonra her yönüyle elverişli ve nüfusu yüzbinleri aşan birer merkez halini alarak çeşitli kültürlerle karşı karşıya bulunulan bu atmosferde kültür kaynaşmasının başlıca merkezini teşkil etmişti.

Konuya bu açıdan baktığımızda şuna şahit oluyoruz ki, mekân ve zaman bakımından Hz. Peygamber'den her saniye uzaklaşmakta bulunan müslüman fert ve cemiyetler, çeşitli kültür ve medeniyetlerin tesirini hissetmişlerdir. Binaenaleyh, daha önce bahsi geçmemiş yeni yeni meseleler ve buna bağlı olarak çözüm bekleyen problemler sözünü ettiğimiz eski ve yeni kültür merkezlerinin fikrî hareket bakımından kaynamasına sebebiyet vermiştir.

Emevîler devri (41-132/661-750), çeşitli fırkaların tarih sahnesine çıktığı, buna bağlı olarak islâmî ilimlerin çeşitli alanlarda teessüs ettiği bir devir olarak dikkatimizi çekmektedir. Yakın bir geçmişte, müslümanlar arasında vuku bulan fiilî mücadeleler, artık bundan böyle yerini fikrî münakaşalara devretmiş bulunuyordu: İki müslüman grubun birbiriyle kıyasıya mücadeleleri nasıl izah edilmeliydi? Bu arada şehit edilenlerle şehit edenler nakkında nihâî hüküm ne olmalıydı? İcrâ edilen fiillerin serbest irâde açısından bir izahı var mıydı? Bütün bunlar, beşerî mi, yoksa ilâhî bir irâdenin eseri olarak mı cereyan ediyordu? gibi sorular hep, çözüm bekleyen meseleler arasında yer almakta idi.<sup>10</sup>

Diğer taraftan, devlet otoritelerinin hoşça gitmeyen icrâatı ve bunu haklı çıkarma yolunda nasslardan delil getirme gayretleri de bu atmosferin siyâsî cephesini teşkil ediyordu.

Geçmişin fiilî mücadele kalıntıları ile devrin siyâsî tutumu, ilim

(10) Bk. Büyük Günah Meselesi.

## HASAN el-BASRÎ ve KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

adamlarını her konuda olduğu gibi, kulun irâde ve fiillerinin kaynağını araştırmaya sevk etmiştir.

İslâm dünyasında, kulun irâde ve fiilleri ile içiçe bulunan kader hakkında ilk defa söz edenin Ma'bed b. Hâlid el-Cühenî v. 80/699) olduğu kabul edilir.<sup>11</sup> Ma'bed, güvenilir bir tâbiî olup H. el-Basrî'nin meclisine devam ederdi. Fakat kaderi inkâr ederek selefe muhalif olmuş ve böylece yeni bir çığır açmıştır.<sup>12</sup>

Aşağıda zikredeceğimiz bir rivâyet, Ma'bed'in kaderî bir anlayışa sapmasında, devrin siyâsî yanlış tutum ve anlayışının da payı olabileceğini hatıra getirir mahiyettedir: Ma'bed el-Cühenî ile Atâ b. Yesâr, H. el-Basrî'ye gelerek, müslümanların kanını akıtan, mallarını gasbeden ve sonunda da, bu yaptıklarının Allah'ın kaderi üzere cereyan ettiğini söyleyen meliklerden bahsettiler. Bunun üzerine H. el-Basrî: «Allah'ın düşmanları yalan söylüyorlar.»<sup>13</sup> diye karşılık verdi.<sup>14</sup>

Yapılan kötülüklerin, bir kader neticesinde cereyan ettiğini ileri sürmek, izahı güç problemler getiriyordu. Cebrî mânâda bir kader anlayışını benimsemek, insandaki irade hürriyetinin inkârı, netice itibariyle mükellefiyetin ve nihayet âhiretteki hesabın anlamsız olması demektir.

Emevî idarecilerinin bu yanlış tutumları, hiç şüphe yok ki H. el-Basrî'yi de huzursuz etmiştir. Onun bu konuda susması ve görüşünü beyan etmemesi beklenemezdi. Nitekim o, baştakileri çeşitli vesilelerle uyarmış ve onlara münasib bir dille nasihat etmiştir. Ancak, halife ve vâkilere karşı tutumu daima mütedil olmuştur. Ayrıca idarecilere karşı isyan etmek isteyenlere de, Allah'a isyan hususu dışında emirlere itâatı tavsiye etmiş-

(11) Müslim, İmân, 1; Tirmizî, İmân, 4; Ebû Dâvûd Sünne, 17; İbn Kuteybe, a.g.e., 212; Makrizî, el-Hıtat, II, 356; ez-Zehebî, Mizânu'l-İ'tidâl, IV, 141; Nevevî, Şerhu Sahih-i Müslim, I, 103; Taşköprüzâde, a.g.e., II, 165; H. Cârullah, el-Mu'tezile, 34; İ. Abdulhamid, Dirâsât, 259. Kaza-Kader hakkında, daha önce de bazı münakaşaların yapıldığına dair rivâyetler için bk. Tirmizî, Kader, 1; İbn Mâce, Mukaddime, 10; el-Heysemî, Mecma'u'z-Zevâid, VII, 201-2; el-Bağdadî, el-Fark, 363; el-Beyâzî, İşârâtu'l-Merâm, 33-34.

(12) ez-Zehebî, Mizânu'l-İ'tidâl, IV, 141.

(13) Bu rivâyete binâen H. el-Basrî'nin kaderî olduğunu iddia edenler vardır. Halbuki o, günahların Allah'a hamledilmesi gibi bir anlayışa karşıdır ki bu da kaderî olabileceğine delâlet etmez. Bk. Allah'ın İlmi Açısından Kulun İrâde ve Kudreti.

(14) İbn Kuteybe, a.g.e., 195; el-Makrizî, a.g.e., II, 356; İbnu'l-İmâd, a.g.e., I, 136-37; H. Cârullah, a.g.e., 34-35; İ. Abdulhamid, a.g.e., 257-58; Watt, a.g.e., 121-22.

tir. Nitekim, İbnu'l-Es'as vb.lerinin ayaklanmalarına taraftar olmamıştır.<sup>15</sup> H. el-Basrî'nin, münker bir işi düzeltme gayretinde bulunan bir hâricinin isyan etmekle daha büyük bir günah işlemekte olduğunu hatırlatması,<sup>16</sup> günahlardan kaçınma ve ümmetin birliği konusundaki titizlik ve hassasiyetini gösterir.

Bütün bunlardan ve ilerde mektubunu dikkatlice incelediğimizde şu neticeye varmak mümkün olabilmektedir ki H. el-Basrî, insanda bir irâde hürriyetinin mevcudiyetini,<sup>17</sup> buna bağlı olarak da hayır ve şerrin işlenmesinde insanın tamamen serbest olduğunu kabul etmektedir.<sup>18</sup>

### B— KADERÎ OLUP OLMADIĞI:

Hasan el-Basrî'nin kaderî olup olmadığı meselesini tartışmadan önce, «Kaderî» kavramının ne ifade ettiği üzerinde söz etmekte fayda vardır. Onun kaderîliğinden bahsederken neyi kastedmiş olacağız? Kaderîliğin nisbet edildiği fırka hangisidir? Bunu tesbite çalışalım.

Önce şu hususa dikkat çekmeliyiz ki, bazı müelliflerin de ifade ettiği gibi, «Kaderî» lâfzı, kader konusunda İslâm'ın rûhundan ayrılarak bâtıla saplananları kötölemek için izafe edilmiş bir zem ismidir.<sup>19</sup> Binaenaleyh bu isim, kulu kendi irâde ve fiillerinde tamamen hür telâkki ederek kaderi Allah'a değil, kendi kudretlerine nisbet edenler (Mu'tezile) hakkında kullanıldığı gibi Cebriyye hakkında da müşterek olarak kullanılmıştır. Nitekim, «er-Red ale'l-Kaderiyye» adı altında kaleme alınmış yazıların bazılarında Cebriyye, diğer bazılarında Mu'tezile'nin selefi Kaderiyye fırkası hedef alınmıştır.<sup>20</sup>

Mu'tezile, karşı grup Cebriyye tarafından 'Kaderî' diye nitelendirilirken bu lâkabı kendileri için kabul etmemiş ve şöyle cevap vermişlerdir: Bu lâkab, kağeri nefyeden bize değil, isbât eden size daha lâyıktır. Çünkü «Kaderî», bir isbât ismidir ve ancak kaderi isbât edenler hakkında

(15) İbn Sa'd, Tabakât, VII/I, 119; Fığlalı, Çağımızda İ. İslâm Mezhepleri, 27-28; Ritter, Encyclopédie de L'İslâm, III, 254; Watt, İslâm Düşüncesinin, 96.

(16) Watt, a.g.e., 96-97 (Ritter'in İbnu'l-Cevzî'den iktibası).

(17) H. Cârullah, el-Mu'tezile, 34-35.

(18) Bak. Risâlenin Tahlihi.

(19) Ezherî, Tehzibu'l-Luğa, IX, 18; Bâkullâni, Temhid, 322-323; K. Abdulcebbâr, Şerh, 773; Şehristâni, el-Milel, I, 54; İbn Teymiye, Muvâfakât, I, 35.

(20) Bu eserler için bk. Bağdadî, el-Fark, 363; Taşköprüzâde, Miftâh, II, 165; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 462; İbn Teymiye, a.g.e., I, 35; Watt, İ. Düşüncesinin, 144.

## HASAN el-BASRÎ ve KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

kullanılabilir; kötü fiilleri rabbinden tenzih ederek nefyedenler için değil.<sup>21</sup>

Kâdı Abdulcebbâr'ın açıkladığına göre, her iki taraf, bir zem ifade eden «Kaderiyye, bu ümmetin Mecûsîleridir»<sup>22</sup> hadîsinin karşı gruba uygunluğunu iddia ederek izaha çalıştılar. Kâdı Abdulcebbâr, bu arada, Cebriyye'nin gerçek kaderîler olduğunu savunarak deliller getirmeye çalışır.<sup>23</sup>

Bütün bu ithamlar karşısında, «alışılmış kullanım şekli içinde, 'kaderî' adı, biraz da gayr-i mantikî olarak, bu akîdeye inananlara değil, reddedene isnad edildi»<sup>24</sup> diyen Watt gibi bazı araştırmacılar, Mu'tezile'nin, kaderi isbat etmeyip nefyettikleri halde nasıl «Kaderiyye» diye isimlendirildiklerine anlam verememişlerdir. Bu anlamsızlık, şüphesiz, 'Mu'tezile'nin bu isimle anılmaları, kaderi nefyetmeleri sebebiyledir' şeklindeki izahlardan<sup>25</sup> kaynaklanıyordu. Halbuki ismin doğru kullanılışı şöyledir: Kaderiyye, kulların fiillerini kendi kudretlerine isnad eden fırkadır. Dolayısıyla bu, tevarüs eden kader inancının inkârı demektir. Ancak, kaderi nefyetmek, mu'tezile'nin bu adla anılmalarına gerçek sebep teşkil etmez. Bu bakımdan konuya daha doğru bir yaklaşımla, kader meselesinde 'cebr'i isbat edenlere Cebriyye dendiği gibi, gayet mantikî olarak 'kudret'i isbat edenlere de Kaderiyye adı verilmiş olmalıdır. Böylece nisbet kadere değil, kudrete yapılmış olmaktadır. Nitekim Eş'arî, Bâkullânî, İcî gibi kelâmcılarda, kaderiyyenin doğru kullanımına rastlamaktayız: Kaderî, fiillerin takdir ve yaratılışını Allah'tan nefyedip kendi kudret ve nefsine isnad eden kişidir.<sup>26</sup>

H a s a n el-Basrî'nin kaderîliği meselesinde çelişik rivâyetler var. Hasan el-Basrî'nin kaderîliği meselesini tartışırken kaderîliği hep müdafaya çalıştığımız anlamda ele alacağız.

(21) Ezherî, a.g.e., IX, 18; K. Abdulcebbâr, a.g.e., 773-776; Şehristânî, Milel, I, 54; Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkîf, 620; Macdonald, «Kaderiye», İslâm Ansk., VI, 42.

(22) Ebû Dâvûd, Sünne, 17.

(23) Fazla bilgi için bak. Şerh, 775-776.

(24) Watt, a.g.e., 99; Ayrıca bk. Ebû Zehra, Târihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye (Mısır, ts.) 112.

(25) Meselâ bk. Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkîf, 620; Şehristânî, el-Milel, I, 54; Macdonald, «Kaderiye», İslâm Ansk., VI, 42.

(26) Ezherî, a.g.e., IX, 18; Eş'arî, İbâne, 51; Luma, 52-53; Bâkullânî, Temhîd, 322; İcî, Mevâkîf (Şerhu'l-Mevâkîf ile), 620; Y. Hâşim, Neş'etu'l-Ârâ, I, 167.



dır. Taberî'deki bir rivâyete göre, kendisini bir grup Kaderiyye'ye nisbet ederken diğer bir grup ise bu iddiayı yalanlamıştır.<sup>27</sup> Bu bakımdan birbirine zıt rivâyetler, tek taraflı ele alındığı zaman onun kaderiliği konusunda menfi veya müsbet bir neticeye varmak mümkündür. Ancak, biz eldeki mevcut rivâyetleri değerlendirdiğimizde H. el-Basrî'nin kaderî olmadığı kanaatine vardık. Kendisinin kaderiliği hususunda bir delil olarak ileri sürülen (Abdülmelik b. Mervân'a gönderdiği) Risâle bile dikkatlice incelendiğinde bu kanaatimizin doğruluğu ortaya çıkacaktır<sup>28</sup> Kaldı ki, diğer meşhur âlimlerin Risâle'de yer alan ifade ve görüşlere benzer açıklamaları, onların kaderîlikle itham edilmelerine zemin teşkil etmemiştir.<sup>29</sup> Binaenaleyh kanaatimizce, bu konuda takip edilmesi gerekli en sağlam yol, H. el-Basrî'nin kendi ifadelerine müracaatla sıhhatli bir neticeye varmak olacaktır.

Önce, H. el-Basrî'nin kaderî olduğunu ifade eden rivâyetleri gözden geçirmeye çalışalım :

İbnu'l-Murtezâ, Tabakâtu'l-Mu'tezile'sinde onu Mu'tezile'nin üçüncü tabakasından kabul eder ve bu fikri savunur.<sup>30</sup> Diğer taraftan özellikle Helmut Ritter ile Julian Obermann gibi bazı müstesriklere göre H. el-Basrî gerçek mânada bir kaderîdir. Bunlar, görüşlerini te'yid için adı geçen Risâle'yi öne sürmektedirler.<sup>31</sup> Ayrıca, aşağıda zikredeceğimiz nakiller de bu tezin diğer kanıtlayıcı delilleri arasında yer almaktadır.<sup>32</sup>

İbn Kuteybe'nin rivâyeti şöyledir: «O, kader konusunda bazı şeyler söyledi, fakat daha sonra bu görüşten vazgeçti.»<sup>33</sup> Diğer bir haber, Eyyûb es-Sihtiyânî'den rivâyet edilmektedir: «Hasan ile kader konusunda birkaç defa münakaşa ettik ve onu bu arada sultanla korkuttum. Bunun üzerine: 'artık bundan sonra bu konuya dönmeyeceğim' dedi.»<sup>34</sup> Taberî'deki bir rivâyete göre de «Kaderiyye Hasan'ı lekelemiştir.»<sup>35</sup>

(27) Taberî, Târih, III, 2489.

(28) İlerde bu Risâle'nin kritiği yapılacaktır.

(29) Mukayese yapabilme imkânı verebilmek için, H. el-Basrî ile muasır seleften bazılarının görüşlerine de gerekli gördüğümüz yerlerde işaret edilecektir.

(30) A.g.e., 18 vd.

(31) Ritter, «Hasan Basri» İslâm Ansk., V/1315; İ. Abdulhamid, Dirâsât, 258.

(32) H. Cârullah, el-Mu'tezile, 13-14; İ. Abdulhamid, a.g.e., 258-259; Y. Hâşim a.g.e., I, 171.

(33) el-Meârif, 195; Ayrıca bk. Taşköprüzâde, Miftâh, II, 164.

(34) İbn Sa'd, Tabakât, VII/I, 121-122; Taberî, Târih, III, 2492; İbnu'l-Murtezâ a.g.e., 21, 41, 136; Watt, a.g.e., 122.

## HASAN el-BASRÎ ve KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Ritter, H. el-Basrî'nin Mu'tezile tarafından imâm kabul edilmesine sebep olarak kendisinin 'kaderîlik' fikrine mütemayil oluşunu gösterir ve şunları ilâve eder: «.. Halbuki H. el-Basrî'nin asıl kendisinin kaderî olduğunda şüphe yoktur.. Hasan'ın kaderîliği kabul edildikten sonra, Abdulmelik'e yazdığı (Ritter tarafından neşredilen) meşhur risâlenin kendisine ait olduğunu kabul etmek mümkün olur. Bu risâle kaderî fırkasının bize kadar gelen yegâne orjinal vesikasıdır.»<sup>36</sup>

M. Watt da, H. el-Basrî'nin kaderîliği meselesinde farklı rivâyetlerden bazılarını zikrettikten sonra kesin bir tavır takınmamakla birlikte, kaderî olduğunu kabule meyleder görünmektedir.<sup>37</sup>

Bütün bunların yanında onun kaderî olmadığını açıkça ifade eden rivâyetler de vardır. Bunlardan önemli bazılarını şöylece sıralayabiliriz:

Bağdadî, H. el-Basrî'nin Kaderiyye'yi red için Ömer b. Abdulazîz'e (v. 101/720) yazdığı mektubun meşhur olduğunu,<sup>38</sup> İbnu'l-Murtezâ da, bu mektupta şunların yazılmış olduğunu naklederler: «Kadere inanmayan kâfir; günahlarını Allah'a hamleden ise büyük günah işlemiş (fâsık) olur.»<sup>39</sup>

Şehristânî ise, onun, hayır ve şerrin Allah'tan olduğu (kader) hakkındaki inancı selefe muhalif değildir; çünkü bu inanç onlar tarafından ittifakla kabul edilmiştir şeklindeki ifadeleriyle bu iddiaları reddetmektedir.<sup>40</sup> Nitekim bizzat kendisinin de Risâle'sinde, selefe bağlılığını açıkça ifade ederek söze başladığına şahit olmaktadır.<sup>41</sup>

(35) Taberî, a.g.e., III, 2492; Diğer rivâyetler için bk. 2491-2493.

(36) Ritter, «Hasan Basrî», İ. Ansk., V/1315; Ayrıca bk. Encyclopédie de l'İslam, III, 255. Şehristânî, bu Risâle'nin Vâsıl'a ait olabileceğini ileri sürer (Milel I, 59) Ancak bu zan, Watt'ın ifadesi ile H. el-Basrî'nin kaderî olmadığı yolundaki inancından çıkan bir netice idi. (bk. İslâm Düşüncesinin, 123). Asıl mesele, Mervân'ın hilâfete geçiş (65/685) ve vefat (86/705) tarihi ile Vâsıl'ın doğum (80/699) tarihi arasındaki uygunsuzluktur.

(37) A.g.e., 122-126.

(38) el-Fark, 363; Taşköprüzâde, H.el-Basrî'nin eserleri arasında 'er-Red ale'l. Kaderiyye'yi de zikretmektedir (bk. Miftâh, II, 165).

(39) Tabakâtu'l-Mu'tezile, 121; Ayrıca bk. Askalânî, Tehzîb, II, 280. H. el-Basrî'nin isteği üzerine Hz. Hasan'ın kendisine yukarıdaki ifadeleri de içine alan bir mektup yazdığı söylenir (Bk. el-Beyâdî, İşârâtu'l-Merâm, 70-71). Bu ifadeler onun bu konuda orta bir yol takib ettiğini gösterir.

(40) Milel, I, 59; Ayrıca bk. İ. Abdulhamid, a.g.e., 259.

(41) Bk. A. b. Mervân'a yazdığı mektup (Türkçe terc.) s. 75.

İbn Sa'd'da şu ifadeler rastlıyoruz: «Kaderiyye, Hasan'ı kendilerine nisbet ederlerdi; halbuki Hasan'ın sözleri onlara muhalifti. O şöyle diyordu: '.. Allah, mahlukâtı yaratmıştır ve onlar da bu yarattığı minval üzere gelip geçerler. Her kim, hırsı ile rızkını arttırabileceğini zannediyorsa, haydi, yine o hırsı ile ömrünü de uzatsın veya rengini değiştirsin!..'»<sup>42</sup>

Netice itibariyle diyebiliriz ki, H. el-Basrî'nin -aleyhinde söylenenler cihetiyle- bizzat kaderi kasetmediği halde, zâhirî mânada bu anlayışa meyleder gözükmesi, hakkında bazı şeylerin söylenmesine sebebiyet vermiştir. Fakat kendisi, bu sözlere aldırış etmemiştir. Zira, bu konuda yapılacak ciddî bir araştırma ile onun kaderî olmadığı ortaya çıkacaktır.<sup>43</sup> Binaenaleyh o, kaderiyyenin aksine ilâhî kaderi kabul etmektedir. Ancak, kadere, gelecekte olacak şeyleri Allah'ın bilmesi mânasında bakmaktadır. Nitekim İbnu'l-Murtezâ'da şu rivâyeti görüyoruz: «Hasan, 'her şey Allah'ın kaza ve kaderiyledir, ancak günahlar müstesnâ!' diyordu».<sup>44</sup> Risâlesinde de -Abdumelik'e hitaben- şu cümleler yer almaktadır: «...Sakın 'Allah, nehyettiği şeyi kullarına takdir etmiştir, kulları ile emrettiği şeyin arasına girmiştir, kulları arasında kazâ ettiğinin hilâfına dâvet eden peygamberler göndermiştir. Sonra, (doğru) yola gitmelerine müsâade etmediği halde, emirlerine icâbet etmeyen kullarına ebediyen azâb edecektir' deme, zira Allah zâlimlerin iftiralarından beri ve yücedir.»<sup>45</sup>

Burada yeri geldiği için, daha önce de ele aldığımız bir rivâyete dikkati çekmek istiyoruz: 'Atâ b. Yesâr ile Ma'bed el-Cühenî'nin, Emevî halifeleri hakkındaki şikâyetlerine cevâben: «Allah'ın düşmanları yalan söylüyorlar»<sup>46</sup> şeklinde ifadesinden şunu anlıyoruz ki, H. el-Basrî, bu tarz bir anlayışın, Allah'ın emrine uygun olmadığını vurgulamak istemiştir. Nitekim bizzat kendisi de bu hususa işaret etmiştir.<sup>47</sup> Kaldıkı selef ve halifin de temel inancına göre, hayır ve şer Allah'tandır, Ancak şerri kade-

(42) Tabakât, VII/I, 127; Ayrıca bk. Watt, a.g.e., 122-123.

(43) Zehebî, Mizânu'l-İtidâl, I, 827.

(44) Tabakâtu'l-Mu'tezile, 19. Ayrıca bk. İ. Abdulhamid, a.g.e., 260; Y. Hâşim a.g.e., I, 177.

(45) Mektup, s. 83.

(46) Bk. dn. 14'teki kaynaklar. Taşköprüzâde'nin bibliyografyada gösterilen Miftâh neşrinde, rivâyetteki Hasan'a ait cevap yer almamaktadır (a.g.e., II, 162). Müellifin oğlu Kemaleddin M. Efendi tarafından yapılan bu kitabın tercümesinde ise, bu rivâyetten hiç söz edilmemektedir. (bk. Mevzû-âtu'l-'Ulûm, Dersâadet (İst.) 1313, I, 608).

(47) - İlerde bu konu ele alınacaktır. -

## HASAN el-BASRÎ ve KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

re (bir mânada Allah'a) hamletmek câiz değildir.<sup>48</sup>

Şimdiye kadar yaptığımız incelemeden, insan irâdesi ve kader konusunda üç temel görüşün ortaya çıktığını görüyoruz:

1. Ekseriyetle ümmet tarafından kabul edilen ve mükellefiyeti kaldırmayan bir anlamda kader anlayışı. Selefin üzerinde bulunduğu ve kanaatimizce Hasan el-Basrî'nin de benimsediği görüş budur.

2. Tam bir fatalizm ortaya koyarak irâde hürriyetini, dolayısıyla mükellefiyeti kaldırıp bir cebr anlayışını getiren Cebriyye fırkası. Bunlara göre, şer ve küfür dahi Allah'ın takdiri iledir. İşte Hasan el-Basrî'nin karşısında olmakla kendisine kaderîlik izafesine sebebiyet veren anlayış budur.

3. İnsanda serbest bir irâde hürriyetini tesbit eden, dolayısıyla kaderin Allah'tan değil, kendi kudret ve nefislerinden olduğunu ileri süren ve Mu'tezile'nin bu görüşü kendilerinden aldığı selefleri Kaderiyye fırkası. Görüldüğü üzere asıl Kaderiyye bu fırkadır.

### C— ABDULMELİK b. MERVÂ'NA YAZDIĞI RİSÂLE:

Bu risâle,<sup>49</sup> H. el-Basrî'nin i'tikâdî görüşlerini ihtivâ ettiği için büyük bir önem taşımaktadır. Ayrıca daha önce de söylediğimiz gibi, bazıları tarafından onun kaderî olduğu hususunda temel bir vesîka olarak ileri sürülmektedir. Bu bakımdan, ayrı bir başlık altında mektubun genel olarak kritiğini yapmak ve bizzat fikirlerine müracaatla hakkında sağlam bir neticeye varmak lüzumunu duyduk.

Mektup, Abdülmelik b. Mervâ'nın (v. 86/705) isteği üzerine cevaben

(48) Âyette: «Sana gelen her iyilik Allah'tan; her fenalık sendendir» (en-Nisâ (4), 79.)

(49) Risâle, H. Ritter tarafından Almanca İslâm Dergisinde (Der Islam, XXI, 67-83, Berlin und Leipzig, 1933) neşredilmiştir. Risâle ayrıca, Kâdî Abdulcebâr'ın Fadlu'l-İ'tizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile (Tunus, 1974, s. 215 vd.)'sinde (bk. Şerafeddin Gölcük, Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri, İst. 1979, s. 225) ve kısmen de İbnu'l-Murteza'nın Tabakâtu'l-Mu'tezile'sinde (A.g.e., s. 19-21)'sinde yer almaktadır. Bu Risâle, Ritter'in editon critique'li metni esas alınarak Lutfi Doğan - Yaşar Kutluay tarafından tercüme edilmiş ve A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi (Ankara, 1954, sy. III-IV, s. 75-84)'nde neşredilmiştir. Neşredilen bu tercüme, Ethem Rûhi Fıglalı'nın Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri kitabında (İst., 1983, İkinci Baskı, s. 213-227) yer almıştır. Mektubu değerlendirirken bu tercümeyi esas aldık ve kendisine atıflarda bulunurken de kısaca «Mektup» şeklinde gösterdik.

yazılmıştır. Halife; H. el-Basrî'nin kader meselesi hakkında daha önce görülmemiş bir tarzda söz ettiğini duymuş ve bu sebeple görüşlerini delilleriyle birlikte bizzat kendisinden öğrenmek istemiştir.<sup>50</sup>

H. el-Basrî'nin cevâbî mektubunda dikkatimizi çeken husus, görüşlerini âyetlerle te'yid etmesi yanında, yanlış te'viller yapmak suretiyle yoldan çıkanları dirâyetiyle uyarmış olmasıdır. Kur'ân âyetlerinin birbirine zıt olmadığına ve Allah'ın sözlerinde birbirini yalanlayan hiçbir hususun bulunmadığına dikkati çekmekte ve bu esastan hareketle bazı âyetleri yanlış te'vil edenleri, yine diğer âyetlerle ikaz etmektedir.<sup>51</sup>

H. el-Basrî, mektubunun başında, Allah'ın dininde keyfî fikirlere yer olmadığını, bu sebeple Allah'ın kitabından delil getirmeyen her sözün bâtil olduğunu belirttikten sonra, «Allah'ın emri ile amel eden, O'nun hikmetini güden ve Hz. Resûlülillah'ın sünnetine uyan seleften bir çoklarına ulaştık.. Onlar, Alah'ın mahlukâtına karşı, kitabında gösterdiği hüccetlerden başka bir hüccet getirmezlerdi,»<sup>52</sup> sözü ile selefe bağlılığını açıkça ifade etmiştir.

Mektubun temel gayesi şu ifadelerle ortaya konmuştur: «Biz, herkesi (Allah'ın adâletini) inkâr edip sapıklığa sevkedici hevâ ve hevese kapılmış, Allah'a yakınlaşmadan alıkoyan günahlar işlemiş ve Allah'ın kitabını tahrif etmiş bulduğumuz için bu konuda görüşümüzü ortaya atmış bulunuyoruz.»<sup>53</sup> «Ey mü'minlerin Emiri! Mektubum ve sözüm sana uzun gelmesin, çünkü mektubumda, zülmü Allah'a nisbet edip kendilerini bundan uzak tutanlara karşı açık deliller vardır.»<sup>54</sup>

Genel hatılarıyla tanıtmaya çalıştığımız bu 'Risâle'yi, kader konusuna ışık tutması ve daha iyi anlaşılabilmesi bakımından birkaç madde halinde, değişik açılardan ele almak faydalı olacaktır.

(50) Mektup, s. 75.

(51) Şehristânî, Risâle'de 'Kur'ân âyetlerine ve akli delillere yer verildiğini' (el-Milel, I, 59) vurgularken; Watt ise, orada akli delillerden ibaret tek bir kısmın göze çarptığını (a.g.e., 124) söyler. Herşey bir yana, âyetler arasındaki ilgiye, siyak ve sibaka dikkati çekmesi açısından dirâyetini görmemezlikten gelemeyiz.

(52) Mektup, s. 75-6.

(53) Mektup, s. 75.

(54) Mektup, s. 78. Bu düşünce ve gayeye vakıf olamıyanlar, onu hep kaderlilikle suçladı.

1. Allah'ın İlmi Açısından Kulun İrâde ve Kudreti:

Evvelâ H. el-Basrî'ye göre, Allah'ın ilmi (olacak şeyleri bilmesi), insan irâdesine engel değildir. Yani Allah Teâlâ'nın, yapacak olduğumuz işleri bilmesi, onları yapmakta iken irâdemizi herhangi bir yönde kullanabilmemize engel teşkil etmez. Yanlış yolda olanlar, Allah'ın ilmi konusunu münakaşa eder ve: «Bir kavmin küfrünü Allah bilir, bunlar îmân edemezler. Zira mâni olan Allah'ın ilmidir» derler. O halde onların iddiaları şöyle oluyor: Allah, kullarına kaldıramayacakları ve terkedemeyecekleri şeyleri yüklüyor. Allah, şu âyette onları yalanlar: «Allah bir kimseye gücünün yetmiyeceğini yüklemez (2/286)». Allah onların küfrü ihtiyar etmelerinin kendi heva ve hevesleri ile olduğunu bilir. İmân ve adâlet hususunda onları tecrübe etmek gaysiyle, kendilerine verdiği kudretle bunu yapmaya muktedirler.»<sup>55</sup>

2. İnsandaki Hür İrâde ve Kudret Meselesi:

H. el-Basrî, mektubunun hemen her yerinde insana bahsedilen serbest bir irâdeden ve bu irâdeyi kullanabilme gücünden söz etmektedir. Allah Teâlâ, Âdem oğlunun tabiatına ilhamla iyiliği, kötülükten ayırma gücünü vermiş ve bu sebeple: “O kullarımı müjdele ki, sözü dinler ve onun en güzeline uyarlar. Allah'ın hidâyet ettikleri bunlardır.. (39/18)”, “İmân ediniz, hakkınızda hayırlı olur (4/169)” ve “Bundan vazgeçmek hakkınızda daha hayırlı olur (4/170)” buyurmuştur.<sup>56</sup>

Diğer taraftan, “Hiçbir kimse Allah'ın izni olmaksızın îmân getiremez (10/100)” âyetinde ‘izin’ kelimesi, ‘serbest bırakma’ mânasınadır. O halde Allah, herkesi İmân karşısında serbest bırakmış ve İmân edebil-

---

(55) Mektup, s. 81. Kırş. Ali el-Kârî, Ş. Fıkhî'l-Ekber, 55. Buna benzer bir rivâyet de şöyledir: Birisi İbn Ömer'e gelerek sorar: ‘Zamanımızda öyle insanlar türedi ki, zina ve hırsızlık eder, içki içer, adam öldürürler; sonra da, bize ihticac edip ‘Allah'ın ilminde böyle idi’ derler, (ne dersin?). İbn Ömer kızarak şöyle cevap verdi: «Sübhanellâh! Evet, Allah Teâlâ'nın ilminde öyle idi; fakat O'nun ilmi onları günahları işlemeye sürüklemiş-zorlamış değildir». Bk. Taşköprüzâde, Miftâh, II, 162; Ayrıca Allah'ın, takdiri üzere insanları cezalandırabileceği ve bunun onlara zulüm mânasına gelmediği hakkında Amr İbnü'l-As ile Ebu Müse'l-Eş'arî arasında geçen münazara için bk. Sehistânî, el-Milel, I, 119.

(56) Mektup, s. 77, 83.

neye muktedir kılmiştir.<sup>57</sup> Allah'ın kitap, emir ve adâletine muhalefette ifrata gidenler, söyledikleri ile yaptıkları arasındaki çelişkiyi anlayamayacak kadar gâfildirler. Cehaletlerinden dolayı herşeyi kadere yüklerler, öte yandan dünya işlerinde bununla yetinmeyip azim ve tedbiri de elden bırakmazlar. Birine: «Dünya yolunda nefsini yorma, sıcak ve soğukta kendini işe koşma ve canını yolculukta tehlikelere atma; nasıl olursa rızkın hazırlanmıştır» desen kabul etmez. Ve yine; «Sakin dükkânını ve evinin kapısını -malının ve eşyanın kaybolmasından korkarak- kapama, zira senin kapıyı kapaman, Allah'ın takdirini değiştirmez», desen, bunu da kabul etmez... Bütün bunlara rağmen din meselelerini kadere terkeder. Bunlar hakkın ağır, bâtılın hafif olmasından ileri gelir.<sup>58</sup>

Şayet hakikat cahillerin dediği gibi olsaydı, Allah Teâlâ: «Dilediğini zi işleyin (41/40)» yerine, «Üzerinize takdir ettiklerini işleyin» der; «Dileyen inansın, dileyen kâfir olsun (18/29)» demeyip bunun yerine «İstedğim kimse îmân etsin, istediğim kimse de kâfir olsun» derdi<sup>59</sup> Öyle ise Allah, bir kulu kör edip sonra; 'gör, yoksa sana azâb ederim..' demiyecek kadar insafli ve âdildir<sup>60</sup>

### 3. İyiliğin Allah'a, Kötülüğün Kullara Hamli:

«Allah'ın nimetini küfre çevirip değiştirenleri ve kavimlerini, cehennem olan helâk yurduna sokanları görmüyor musun? (14/27-8)» âyetinde buyruğu gibi, nimet Allah'tandır, onu tebdil etmek de kuldandır.. Allah'ın nehyettiği kendisinden değildir; zira O, hoşgörmediğine râzı olmaz ve râzı olduğuna da hoşnutsuzluk göstermez. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: «Küfrederseniz şüphe yok ki Hak Teâlâ sizden müstağnidir, kullarının küfretmesine râzı olmaz, şükrederseniz hoşnut

(57) Mektup, s. 78, (80). İ. A'zam, bu konuda, Allah Teâlâ'nın insanları îmân ve küfürden selim olarak yaratmış olduğunu belirttikten sonra şunları söyler: «Allah, kullarından hiçbirini, ne küfür, ne de îmâna zorlamış değildir. Onları mü'min ve kâfir olarak da yaratmamıştır. Onları, îmânı ve küfrü kendi iradeleriyle elde edebilecek şahsiyetler olarak yaratmıştır. Bu takdirde de îmân ve küfür, kulların fiili olmuş olur..» Bk. Ali el-Kârî, Şerhu Fıkh'l-Ekber, 55, 58-9.

(58) Mektup, s. 79-80.

(59) Mektup, s. 76.

(60) Mektup, s. 79.

## HASAN el-BASRÎ ve KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

olur (39/7)” Küfür, Allah’ın kaza ve kaderinden olsaydı, Allah da yaptığından hoşnut olurdu.<sup>61</sup>

H. Âdem, Rabbine âsi olduğu zaman: «Rabbimiz! Kendi nefsimize zulmettik.. (7/23)” Hz. Mûsâ bir adam öldürünce: “Bu iş şeytan işidir.. Yüce Rabbim! (dedi) Ben öz nefsimi ziyana uğrattım (28/15-16)” diye buyurmuşlardır. Mûsâ, bu iş şeytandandır; câhil ise, bu, Rahmân’ın işidir, der. İnsanlar arasında “Sen zâlimsin, kötülüklerin sebebi sensin” sözünü kabul edecek kimse yoktur. Hoşlanmadıklarını Allah’a, hoşlandıklarını ise kendi nefislerine nisbet ederler.<sup>62</sup>

### 4. Hidâyet - Dalâlet Meselesi:

“İnsanları ve cinleri ancak bana ibadet etmeleri için yarattım. Onlardan ne bir rızık, ne de beni beslemelerini istiyorum (51/56-7)” âyetinde Allah, ibadeti için yarattığı mahlukâtına ibadetle emretmiştir. Allah onları bir iş için yaratıp sonra işle onlar arasına girmemiştir. Zira Allah, kullarına karşı zâlim değildir.<sup>63</sup>

H. el-Basrî halifeye hitaben: “Ey Mü’minlerin Emiri! Dikkatli ol, sâkin ‘Allah nehyettiği şeyi kullarına takdir etmiştir, kulları ile emrettiği şeyin arasına girmiştir, kulları arasında kazâ ettiğinin hilâfına dâvet eden peygamberler göndermiştir. Sonra (doğru) yola gitmelerine müsaade etmediği halde, emirlerine icâbet etmeyen kullarına ebediyen azâb edecektir’ deme; zira Allah zâlimlerin itirazlarından beri ve yücedir.

Bu câhiller kime itiraz ettiklerinin farkındalar mı? Onlar: “İmân ediniz, hakkınızda hayırlı olur (4/169)” diyen Allah Teâlâ’ya itiraz ediyorlar.

Câhiller —Onlar îmân edemezler (derler).

Allah Teâlâ (ise) —“Allah’a dâvet edene (peygambere) icabet ediniz (46/31) diyor.

Câhiller —Allah onlarla icâbet arasına girmiştir, (derler)).<sup>64</sup>

---

(61) Mektup, s. 76. H. el-Basrî, Allah’ın küfre rızası yoktur, demek ister. Allah cebri mânada kullukları için küfrü takdir etseydi, bu yaptığından hoşnut olması gerekirdi. Halbuki, kötülük kuldân, iyilik Allah’tandır. Nisâ (4), 79. âyetine işaretle bunu açıklar (bk. a.g.e., 81). Krş. Ali el-Kârî ,a.g.e., 64 vd.

(62) Mektup, s. 78 (Ayrıca 77).

(63) Mektup, s. 75.

(64) Mektup, s. 83.



Halbuki Allah, "Gönderdiğimiz her peygamberi ona Allah'ın izniyle itâat olunsun diye göndeririz (4/63)" buyurmaktadır. O halde Allah, itâat edilmesi için bir peygamber gönderip sonra onunla halkı ve tâatı arasına girmek istemez. Bu, Allah'ın sıfât, adâlet ve hikmetinden ne kadar uzaktır!<sup>65</sup> ...

Allah, herkesi kendi ameline göre mükâfatlandırmak için -peygamberinin zorlayıcı bir tavır almamasını ve kendisine icâbet edilmediğinden dolayı da üzülmemesini (bk. 18/6) hatırlatmakla- onların bu şekilde hareket etmelerini irâde ederek buyuruyor ki: "Allah dileseydi, hepsini hidâyet üzere toplardı, öyleyse sakın câhillerden olma! (6/35)", "Rabbin dileseydi yeryüzündeki (insanların) hepsi de toptan îmân ederdi. Öyleyse sen, ne için insanları mü'min olsunlar diye zorlamak istiyorsun? (10/99)"<sup>66</sup>

H. el-Basrî, "Allah dilediğini saptırır, istediğini de doğru yola götürür (13/27)" âyetini, siyak ve sibakına bakmadan ve orada ifade edilen mânayı düşünmeden dalâlete düşenleri, "Vaktaki onlar döndüler, Allah da onların kalplerini döndürdü (61/45)" "...Zâlimleri sapıklıkta bırakır. (14/27)" âyetleri ile uyarmaktadır.<sup>67</sup>

"Yeryüzünde ve kendi öz canınızda uğradığınız hiçbir musîbet yoktur ki yaratılmadan evvel kitapta bulunmasın (57/22)" âyetini kendi görüşleriyle küfür ve îmân, tâat ve masiyetle te'vil ettiklerini, halbuki hakikatin böyle olmadığına âyetin devamıyla dikkati çekmiştir: Bu musîbetler, ancak mallarda, refislerde ve yapılan işlerin neticelerindedir... Bu dünyanın metâıyla, şımarık kimselerin yaptıkları gibi sevinmememiz ve ele geçiremediğimiz şeylere müteessir olmamamız için bizi zenginlik ve fakirliğe, zorluk ve kolaylığa mübtelâ kılmıştır. Sonra bize, sabredenleri beyanla diyor ki: "Fakat sen sabredenlere müjdele, onlar ki bir musibete uğradıkları zaman: 'Biz Allah'ımız ve Allah'a döneceğiz' derler.." Eğer bu, îmân ve küfürde olmuş olsaydı, Allah, "Tâki elinizden çıkana tasalanmayınız ve Allah'ın size verdiği ile sevinip şıarmayınız... (57/23)" buyurmaz, bilâkis "Tâki îmânınızı kaybettiğinize tasalanmayınız ve (Allah'ın) size ondan verdiği ile sevinip şıarmayınız' derdi.<sup>68</sup>

(65) Mektup, s. 78.

(66) Mektup, s. 80.

(67) Mektup, s. 78. Krş. Ali el-Kârî, a.g.e., 55-59, 119.

(68) Mektup, s. 79. M. Watt, H. el-Basrî'nin, bu âyeti bu şekilde ele alış tarzını en ilgi çekici bir şey olarak bulmakta ve: «Bu malzemelere göre o, kadercî bir görüşü kabul etmektedir (İslâm Düşüncesinin, 125)» demektedir. Anlaşıyor ki Watt, bu izahın inceliğine vakıf olamamıştır.

## HASAN el-BASRÎ ve KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Hasan el-Basrî'ye nisbet edilen bu Risâle'nin anahatlarıyla tahlilini böylece yaptıktan sonra, mezheplerin zuhurunda büyük önemi hâiz el-Ke-bîre (büyük günah) meselesini incelemeye ve bu arada O'nun görüşünü ortaya koymaya çalışalım.<sup>69</sup>

### D— BÜYÜK GÜNAH MESELESİ:

Vâsıl b. Atâ'nın (v. 131/748) izahına gelinceye kadar insanlar, mürtekb-i kebîre meselesinde iki temel görüşe sahip bulunuyordu. Bunlardan biri, Hâricîlerin büyük günah işleyeni tekfir eden; diğeri ise ekseriyetle ümmetin (ehl-i istikâme) onu mümin kabul eden görüşleridir. Vâsıl, -aklî bir kıyasla- îman ve küfür arasında bir yer tasavvur edip (el-men-ziletü beyne'l-menziletayn) fikrini açıklayınca ortaya yepyeni ve icmâya aykırı bir görüş çıkmış oldu.<sup>70</sup>

Bu konuda meşhur rivâyet şöyledir: Bir adam H. el-Basrî'nin meclisine girerek sorar: "Ey İmâm! Zamanımızda büyük günah işleyeni tekfir eden bir grup türemiştir. Onlara göre "kebîre", sahibini dinden çıkaran bir küfürdür. Diğer tarafta, imanı bulunduğu takdirde kebire sahibinin günahına aldırış etmeyen bir grup daha çıkmıştır ki onlara göre ise amel, îmandan bir rükün olmadığı için büyük günah îmanla beraber zarar vermez; küfürle beraber tâat nasıl fayda vermiyorsa, îmanla beraber de mâsiyet zarar vermez. Birinci grup, Hâricîlerin Va'îdiyye kolu; ikinci grup ise Mürcie fırkasıdır. Bu konuda i'tikâdî yönden nasıl hükmedersiniz? H. el-Basrî, bu konuda düşünmeye başladı; cevap vermeden önce Vâsıl ileri atılarak: "Büyük günah işleyen hakkında mutlak mânada ne mü'min, ne de kâfir diyemem. Doğrusu o, ne mü'min, ne de kâfir olmayıp 'el-men-ziletü beyne'l-menziletayn'dedir" diye cevap verdi.<sup>71</sup>

Burada iki husus dikkatimizi çekmektedir. Şehristânî'nin nakline benzer bazı rivâyetlerde -bir dikkatsizlik eseri- H. el-Basrî'ye gelen kişinin, kabîre sahibi hakkında değil de sözü edilen fırkalar hakkında hüküm

(69) Büyük Günah meselesinin ortaya çıkışı, seyri ve çeşitli mezhepler açısından izahı için bk. C. Tunç, «K. İlmünde B. Günah Meselesi», A.Ü.İ.F.D., XXIII, 327 vd.; A.A. Aydın, İ. İnançları ve Felsefesi, 128 vd. (İst., 1968); Fıglalı, a.g.e., 27.

(70) Eş'arî, Luma', 76; el-Bağdadî, a.g.e., 118. Ayrıca krş. Ali el-Kârî, Şerhu F. Ekber, 86.

(71) eş-Şehristânî, el-Milel, I, 60. Diğer rivâyetler için bk. el-Bağdadî, el-Fark, 118; İbn Hazm, el-Fasl, III, 229; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 38; Ali el-Kârî, a.g.e., 89-90.

istediği ifade edilmektedir.<sup>72</sup> Halbuki meselenin böyle olmadığı, Vâsıl'ın verdiği cevaptan açıkça anlaşılmaktadır. Diğer bir husus da şudur: Şehristânî'nin naklini esas aldığımız takdirde, H. el-Basrî'nin, bu soru üzerine düşünmeye başladığına şahit oluyoruz. Onun bu konuda düşünmeye başlaması, daha önce, sahib-i kebîre hakkında 'münâfık' hükmünü vermediğine delâlet eder görünmektedir. Sanki o, Vâsıl'ın enteresan görüşünden sonra kendisini bu mesele üzerinde düşünmeye sevketmiştir.

Kâdî Abdulcebbar'ın nakline gelince, o, bu görüşü doğrulamamaktadır. Şâyleki: Hâriciler, büyük günah işleyenin 'kâfir'; mürcie ise 'mü'min' olduğuna; H. el-Basrî de ne mü'min, ne de kâfir değil, ancak 'münâfık' olabileceğine zâhib idiler. Amr b. 'Ubeyd de Hasan gibi düşünüyordu. Nihâyet Vâsıl b. Atâ ortaya çıkararak bu üç hükmün de câiz olmadığını ve büyük günah işleyenin ancak 'fâsık' olabileceğini söyledi. Vâsıl bu görüşü Ebû Hâşim ile Abdullah b. Muhammed el-Hanefiyye'den almıştı. Daha sonra Vâsıl ile 'Amr arasında cereyan eden münazara neticesinde, 'Amr, Vâsıl'ın görüşüne katıldı.<sup>73</sup>

Kâdî Abdulcebbar'a göre nifâk, lügatta 'küfrü gizleyip islâmı izhar eden' hakkında isim olarak kullanıldığı için, kebîre sahibinin ne münâfık, ne de kâfir olarak nitelendirilmesi doğru değildir.<sup>74</sup>

Anlaşıldığı üzere Kâdî Abdulcebbar ile H. el-Basrî'nin bu konudaki hükmünü -münâfığın, küfrünü izhar eden kâfirden daha kötü görülmesi sebebiyle- doğru bulmayan<sup>75</sup> Bağdadî, nifakı 'tekzîbî' açıdan ele almışlardır.<sup>76</sup> Halbuki biraz sonra işaret edeceğimiz gibi nifâkın bir de 'amelî'

(72) Meselâ bk. Taşköprüzâde, Miftâh, II, 162; N. Çağatay, İslâm Mezhepleri, 109, Ank., 1976; S. Yeprem, İslâm'da İtikâdî Mezhepler.. (İ. Abdulhamid'ten tercüme), 288, İst., 1981.

(73) Şerh, 137-8. Eserin muhakkiki Dr. A. Osman, i'tizâlin daha çok Vâsıl sebebiyle ortaya çıktığının rivâyet edildiğini, ancak, müellifin eserlerinin çoğunda bunu 'Amr'a izâfe ettiğini kaydetmektedir (bk. a.g.e., 138, dn. 2).

(74) Şerh, 714-15 (ve 140). Mu'tezile mezhebine göre, sâhib-i kebîrenin 'fâsık' olduğu hususunda mezhepler arasında ittifak vardır; diğer taraftan onun, 'kâfir', 'mü'min' ve 'münâfık' mı kabul edileceği hususunda ise ihtilâf edilmiştir; bu bakımdan bu konuda 'muttefekun aleyh'i alıp 'muhtelefun fih'i terketmek daha isabetli olacaktır. Bk. K. Abdulcebbar, a.g.e., 716-17; et-Teftâzânî, Şerhu'l-Akâid, 142.

(75) Bağdadî, el-Fark, 118.

(76) İmân, küfür ve nifak hallerinin kalb ve lisan açısından daha iyi anlaşılabilmesi ve değerlendirilmesi konusunda geniş bilgi için bk. er-Râzî, Mefâtihu'l-Gayb, I, 180-81; Aynî, Umdetu'l-Kâri, I, 217-18. Mısır, ts.

## HASAN el-BASRÎ ve KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

yönü vardır. Kanaatimizce H. el-Basrî de, sahib-i kebîre hakkındaki hükümünde bu nifakı kasetmiştir. Binâenaleyh onun bu konudaki görüşünü 'amelî nifak' açısından ele almaya çalışacağız.<sup>77</sup>

H. el-Basrî, şüphesiz mürcienin görüşünde değildi. Zira bu anlayış, selefin görüşüne aykırı bulunuyordu. Öyle ise o, selefin «sâhib-i kebîre-günahkâr olarak- mü'mindir. Yani, îmânı ile mü'min, fısıki ve kebîresi ile fâsıktır. Günahı sebebiyle zarar görür, ceza çeker»<sup>78</sup> görüşüne temelde katılıyordu. Hâricîlerin görüşünde de değildi; çünkü o, basit bir ifade ile kebîre sahibi hakkında 'kâfir' hükmünü vermemiştir.<sup>79</sup> Geriye bir 'münâfık' hükmü kalıyor ki bunun da ne tarzda anlaşılacağı hususu büyük bir önem arzeder.

İbn Hazm, kebîre sahibini 'münafık' olarak kabul edenin delillerini bilmediğini ifade eder.<sup>80</sup> K. Abdulcebbâr ise, H. el-Basrî'nin, görüşünü ispatlamak için şu iki delili ileri sürdüğünü kaydeder:

a) Fâsık, münafık gibi zemmedilmiş ve lânete müstehak olmuştur. Binâenaleyh bu ismi kendisine izafe etmek imkânsız değildir.

b) Fâsık, büyük günah işlediği zaman anlarız ki onun inancında bozukluk vardır.

Bunların dışında ileri sürülen diğer bir delil de, Allah'ın şu sözü olabilir: «Şüphesiz münafıklar, fâsıkların tâ kendileridirler, (Tevbe (9), 67)».<sup>81</sup>

(77) Geniş bilgi için bk. İbnu'l-Esir, en-Nihâye, V, 98; İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, X, 359 Beyrut, 1955-56; Askalânî, Fetihu'l-Bârî, I, 83-84 Mısır, 1300; Aynî, Umdetu'l-Kârî, I, 253; Elmalılı, Hak Dini, VI, 4997; A. Nâim, Tecrid Tercemesi, II, 615 Ank., 1976; Aydın, İslâm İnançları ve Felsefesi, 134.

(78) Eş'arî, Luma', 75-76; Bağdadî, a.g.e., 118; K. Abdulcebbâr, a.g.e., 137-8; er-Râzî, a.g.e., III, 604; İbn Hazm, a.g.e., III, 229; et-Teftâzânî, a.g.e., 142, Alî el-Kârî, a.g.e., 86-89; Râzî, Kelâma Giriş (el-Muhassai), terc. Hüseyin Atay, 244. Ank. 1978.

(79) İslâm Ansiklopedisi'nde (İst., 1960) «Mutezile» maddesini yazan H.S. Nyberg, Hasan el-Basrî'nin, kebîre sahibi hakkında, 'münafık' hükmüne vardığını kaydettikten sonra Vâsıl adına bu hükmü tenkid ederken nifakı, belli ki 'tekzibi' anlamda ele almıştır (bk. a.g.e., V/I, 757).

(80) el-Fasl, III, 230.

(81) K. Abdulcebbâr, a.g.e., 715-16. Müellif, bunları sahih görmemekte ve sırasıyla tenkit etmektedir. (Bk. a.g.e., 714-17). Krş. Nyberg, a.g.e., V/I, 757.

Görünüşte farklı bir görüş gibi görünen H. el-Basrî'nin izahı, aslında selefin temel inancına zıt değildir. Kaldı ki, bazı günahları işleyenlerin nifakla nitelendirildiklerini sahih hadislerde müşahade etmekteyiz.

Konuya ışık tutması bakımından bir iki hadîsin meâlini vermekte fayda vardır:

«Münafığın alâmetleri üçtür: Bir şey anlattığında yalan söyler, söz verdiğinde sözünde durmaz, kendisine birşey emânet edildiğinde hiyânet eder».<sup>82</sup>

«Dört şey vardır ki, onlar her kimde bulunursa hâlis münâfık olur. Her kimde bunlardan bir haslet bulunursa, onu bırakıncaya kadar kendisinde nifaktan bir haslet kalmış olur: Bir şey anlattığı zaman yalan söyler, ahdedtiği zaman ahdini tutmaz, va'dettiğinde va'dinde durmaz ve husûmet ettiğinde haktan sapar.»<sup>83</sup>

Müslim ve Ahmed b. Hanbel'de şu ilâveler yer almıştır: «.. oruç tutsa, namaz kılsa ve müslüman olduğunu söylese de.»<sup>84</sup>

Diğer bir hadîste de şöyle buyurulmuştur. «Münafıklara, sabah ile yatsı (cemâat) namazlarından daha ağır hiçbir namaz yoktur. (Halbuki) onlar, bu iki namaz(ın cemâatın)da olan fazileti bilseler emekliye emekliye de olsa onlara devam ederlerdi.»<sup>85</sup>

Hiç şüphesiz bu hadîslerde sözü edilen nifak, hakîki (t e k z î b î) mânada nifak değildir. Nevevî'nin ifadesine göre hadîs, zikredilen hasletlerin çoğunun müslümanlarda da bulunması sebebiyle bazı âlimler tarafından müşkil addedilmiştir. Fakat gerçekte bu hadîste müşkil bir durum yoktur; şu kadar var ki âlimler, mânasında ihtilâf etmişlerdir. Çoğunlukla ve muhakkik âlimlerce kabul edilen en muteber görüş, mezkûr haslet sahiplerinin zâhirî anlamda münafığa benzemiş olmasıdır.<sup>86</sup>

(82) Buhârî, İmân, 24; Müslim, İmân, 107-8; et-Tirmizî, İmân, 14. Fahreddin Râzî'nin beyanına göre H. el-Basrî, bu hadise istinaden büyük günah işleyen hakkında 'münâfık' hükmünü vermiştir. bk. Râzî, Kelâma Giriş, 244.

(83) el-Buhârî, İmân, 24; Müslim, İmân, 106; Tirmizî, İmân, 14.

(84) Müslim, İmân, 109-10; A. b. Hanbel, el-Müsned, II, 536. Beyrut, 1969.

(85) el-Buhârî, Ezân, 34, Mevâkitu's-Salât, 20; Ebû Dâvud, Salât, 48; Neseî, İmâme, 45; İbn Mâce, Mesâcid, 18; Dârimî, Salât, 53; A. b. Hanbel, a.g.e., V, 140, 141.

(86) en-Nevevî, Şerhu Sahîh-i Müslim, II, 46-47; Ayrıca bk. Askâlânî, Fethu'l-Bârî, I, 83.

## HASAN el-BASRÎ ve KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Tirmizî, ilk iki hadîsi zikrettikten sonra, bunların sahîh ve hasen olduklarını, ancak, ilim erbabına göre buradaki nifaktan maksadın, 'nifaku'l-amel' olduğunu belirtmektedir. «Nifaku't-tezkîb» ise, ancak Hz. Peygamber zamanında söz konusudur. Hasan el-Basrî'nin de böyle bir şey dediği rivâyet edilmektedir. Şöyle ki: «Nifak iki türüdür: Nifâku'l-amel ve nifâku't-tezkîb.»<sup>87</sup>

Diğer taraftan H. el-Basrî, münafıkla mü'min arasındaki farkı şöylece ortaya koymuştur: Münafık, namaz kıldığı vakit, ya gösteriş için veya insanlardan çekindiği yahut korktuğu için kılar. Ayrıca namazda dünyayı düşünür. Namazı kılamadığı zaman da pişmanlık duymaz, mahzun olmaz.<sup>88</sup> Mü'min ise, günah işlediği zaman mahzun olur, pişmanlık duyar ve bu hal üzerinden kolay kolay zâil olmaz.<sup>89</sup>

Netice olarak diyebiliriz ki, H. el-Basrî de büyük günah işleyeni mü'min olarak görmektedir. Ancak, günahı işledikten sonra pişmanlık duyma-mahzun olma açısından amelî mânada münafıkla mü'min arasında fark vardır.

(87) et-Tirmizî, İmân, 14.

(88) İbn Kesîr, el-Bidâye, IX, 272. Krs. Isfehâni, Hilyetu'l-Evliyâ, II, 157.

(89) Isfehâni, a.g.e., II, 158.

## BİBLİYOGRAFYA

- ALÎ el-KARÎ, Nureddin : Şerhu Fıkhî'l-Ekber, Lahor, 1308.  
ASKALANÎ, İbn Hacer : Tehzîbu't-Tehzîb, Beyrut, 1325.  
Bağdadî, Ebû Mansûr : el-Fark Beyne'l-Fırak, Kâhire, ts.  
BEYADÎ, Kemaleddin : İşârâtu'l-Merâm.. Mısır, 1368.  
BROCKELMAN, Carl : GAL (Suppl.), Leiden, 1937-42.  
BUHARÎ, Ebû Abdillah : el-Câmi'u's-Sahîh, İst., 1315.  
CEZERÎ, Şemsuddin : Gâyetu'n-Nihâye, Mısır, 1351.  
EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasen : (Kitâbu'l-) Luma', Beyrut, 1953.  
« : el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne, Medine, 1975.  
EZHERÎ, Ebû Mansûr : Tenzîbu'l-Luğa, I-XV, Kâhire, 1384-1387.  
FIJLALI, E. Ruhi : Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri, İst. 1980.  
H. CARULLAH, Zühdi : el-Mu'tezile, Kâhire, 1967  
HUCVİRÎ, Ali b. Osman : Keşfu'l-Mahcûb, ter. Süleyman Ulu- dağ, İst. 1982.  
İbn HALLİKAN, Ebu'l-Abbas : Vefeyâtu'l-A'yân, Beyrut, 1397.

- İbn HAZM, Ebû Muhammed : el-Fasl..., Beyrut, 1395.
- İbn KESİR, İmâduddin : el-Bidâye ve'n-Nihâye, Mısır, 1318.
- İbn KUTEYBE, Ebû Muhammed : el-M'ârif, Beyrut, 1970.
- İbn NEDİM, Ebu'l-Ferec : el-Fihrist, Beyrut, ts.
- İbn ESİR, Mecduddin : en-Nihâye fi Garîbi'l Hadis, Kâhire, 1385.
- İbnu'l-İMAD, Ebu'l-Felâh : Şezerâtu'z-Zehab, Beyrut, ts.
- İbnu'l-MURTEZA, Ahmed : Tabakâtu'l-Mu'tezile, Lübnan, 1380.
- İbn SA'D, Ebû Abdillah : Tabakâtu'l-Kübrâ, Leyden, 1322.
- İbn TEYMIYE, Takiyuddin : Beyânu Muvâfakatu Sarîhi'l-Ma'kûl li-Sahîhi'l-Menkûl, I-II, Mısır, 1321 (Mînhâcu's-Sünne kenarında).
- MACDONALD, D. B. : «Kaderiye», İslâm Ansiklopedisi, VI, 42, İst., 1971.
- MAKRİZÎ, Takiyuddin : (el-Hıtat), el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr.. Beyrut, 1270.
- MEKKÎ, Ebû Tâlib : Kûtu'l-Kulûb, Mısır, 1310.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyn : el-Câmi'u's-Sahîh, Mısır, 1374.
- NEVEVÎ, Muhyiddin : Şerhu Sahîhi'l-Müslim, Mısır, 1349.
- RÂZÎ, Fahrüddin : Mefâtihu'l-Gayb, İst., 1307-8.
- RİTTER, Helmut : Encyclopédie de L'İslâm, Leyde, Tome, III, (1971), p. 254-55.
- « : «Hasan Basrî» İslâm Ansiklopedisi, İst. 1967, V/I, s. 315.
- « : «H. el-Basrî'nin Kader Hakkındaki A. b. Mervan'a Mektubu», Çev. Lutfi Doğan-Yaşar Kutluay, A. Ü. İ. F. D., III-IV, 75-84. Ankara, 1954.
- ŞEHRİSTANÎ, Ebu'l-Feth : el-Milel ve'n-Nihal, Beyrut, 1395.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer : Târîh, Leiden, 1879-97.
- TAŞKÖPRÜZADE, Ahmed : Miftâhu's-Sa'âde, Kâhire, 1968.
- TEFTAZANÎ, Sa'duddin : Şerhu'l-Akâid, Derse'âdet (İst.) 1310,
- TİRMİZÎ, Ebû İsâ, : es-Sünen, Kâhire, 1356.
- WATT, Montgomery W. : İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, terc. Prof. Dr. E. Ruhi Fıçlalı, Ankara, 1981.
- Y. HAŞİM, Hasan : Neş'etu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib, Kâhire, 1972.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdillah : Mîzânu'l-İ'tidâl, Mısır, 1382.
- « : Tezkîretu'l-Huffâz, Beyrut, 1376.